

ЎЗБЕК ВА НЕМИС ШЕЪРИЯТИДАГИ АНЪАНАВИЙ ОБРАЗЛАР ТАЛҚИНИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

Маъдиева Адиба

ЎзДЖТУ, ўқитувчи.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10999467>

Аннотация. Дунё адабиётишунослиги учун доимий такрорланадиган, асрлар оша абадий бўлган ва ҳар хил қиёфада, шаклда намоён бўладиган, аммо Шарқ ва Ғарб адабиётида фарқланадиган образ, яъни бир даврдан иккинчисига ўтадиган, шоирлар тез-тез мурожат қиладиган ва уларга ўз талқинларини берадиган бадиий тасвирларга анъанавий образ, деб аталади. Улар ҳар доим узоқ вақт давомида ўзгармас бўлиб қоладиган ўрнатилган маънога эга. Бироқ давр ва муаллифнинг ниятига қараб, тасвирнинг янги талқинлари юзага чиқиши мумкин. Мақолада ўзбек ва немис шеъриятида учрайдиган анъанавий образлар талқинига оид тадқиқот ишлари таҳлилга тортилди.

Калим сўзлар: Модерн, шеърият, тафаккур, маънавият, маҳорат, тасаввур, бадиий услуб, эркинлик.

ANALYSIS OF STUDIES ON THE INTERPRETATION OF TRADITIONAL IMAGES IN UZBEK AND GERMAN POETRY

Abstract. For the study of world literature, an image that is constantly repeated, eternal over centuries and appears in various forms and forms, but is different in the literature of the East and the West, that is, a traditional image that passes from one period to another, which poets often refer to and give their interpretations to. is called They always have an established meaning that remains unchanged for a long time. However, depending on the period and the intention of the author, new interpretations of the image may emerge. In the article, research works on the interpretation of traditional images found in Uzbek and German poetry were analyzed.

Keywords: Modern, poetry, thinking, spirituality, craftsmanship, imagination, artistic style, freedom.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ИНТЕРПРЕТАЦИИ ТРАДИЦИОННЫХ ОБРАЗОВ В УЗБЕКСКОЙ И НЕМЕЦКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. Для изучения мировой литературы необходим образ, постоянно повторяющийся, вечный на протяжении веков и выступающий в различных видах и формах, но различный в литературе Востока и Запада, то есть традиционный образ, переходящий из одного периода в другой. другой, к которому поэты часто обращаются и дают свои интерпретации, называется Они всегда имеют устоявшийся смысл, который остается неизменным в течение длительного времени. Однако в зависимости от периода и замысла автора могут возникнуть новые интерпретации образа. В статье проанализированы исследовательские работы по интерпретации традиционных образов, встречающихся в узбекской и немецкой поэзии.

Ключевые слова: Модерн, поэзия, мышление, духовность, мастерство, воображение, художественный стиль, свобода.

Жаҳон адабиётшунослигида анъанавий образларга бағишланган илмий асарлар бир қанча бўлиб, улар орасида немис адабиётшунослигида илмий ишлар алоҳида қиммат касб этади.

Немисзабон тадқиқотчилардан Хенрике Шмидт, Лукас Юлиус Дорфбауер ва Анна Магдалена Феннер тадқиқотлари алоҳида диққатга сазовор бўлиб, жумладан Хенрике Шмидт “Wortmusik, Schriftanz, Textbilder. Intermediale Sprachkonzeptionen in der deutschen Poesie des 20. Jahrhunderts“¹ (яъни, “Йигирманчи аср немис шеърлятида сўзнинг ўзаро концепцияси. Сўз мусикаси, ҳарфлар рақси, сўз тасвири“) номли тадқиқотида Бертольд Брехт, Анна Марије Ахенрайнер, Херманн Хессе, Фридрих Бергаммер, Розее Ауслендер каби йигирманчи аср немис шоирларининг ижодларида анъанавий образ шаклида сўз ва ҳарфларнинг мусика билан уйғунлашувини кузатади. Сўз ва ҳарфлар мотиви замирида анъанавий образлар бўлмиш тунги ҳамроҳ, ёлғизликда дардингни эшитгувчи **юлдуз**, **ой**, қувват улашгувчи қадимий **дарахт**, ўз бағрига чорловчи виқорли **тоғлар**, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб бергувчи инжиқ **булут**, орзуга айланган **осмон**, меҳрга тўла **замин**, оқ, кучли ва забардаст “қора”, меҳнатқаш, доим тетик ва жозибадор “қизил”, бепоён “яшил” ранглар акс этади. Шеърлятда образлар баъзан бегоналашув жараёнига бўйсунди, қайта шаклланади ва таниб бўлмайдиган даражада аксини намойиш этади².

Шеърда мажозий белгиларни ўз ичига олган анъанавий образлар, мусика оҳанглари, шеър садоларига ва раққосанинг ҳиром айлаши рамзига жон ато этувчи бу -сўз. Сўз мусикаси, ҳарфлар рақси, матнли тасвирлар, товушларнинг қурилиши, рақамли шеърлар - медиал ўзгаришлар занжири чексиз ва чексиз кўринади, чалқаш кўринишларга эга тасвирлар. Кўриниш ва оҳангдорларикдан ташқари, рақс ёки ва сўзлар яралиши архитектура илҳом манбаи сифатида эътироф этилади. Йигирманчи асрнинг охиридан бошлаб, бу - "ўз-ўзидан шакл" ҳақида эмас, балки унинг поэтик тамойил сифатида ўзгариши намоеън бўла бошлади³. Натижада билим ва идрок инқирози юзага келади, илмий ва иқтисодий инқилоблар европа маданиятларини чалғитади. Бу балки сўз, матн ва мусиканинг ўзаро уйғунлашиб, янгича санъат пайдо бўлишига замин яралган. Бора-бора сўзлар мусикаси, ҳарфлар рақси, матнли тасвирлар, рақамли шеърлар ёки товуш архитектуралари - кўплаб "гибрид" шеърлят пайдо бўлади.

Тадқиқотда анъанавий тарзда адабий тилда ёзилган немис шеърлятида идрокнинг парчаланиши ва инқирози натижасида индивидуал мавзу "нигоҳ, оҳанг, мусика лингвистик белгида акс этади", унда анъанавий образлар ҳодиса ва ўзаро коммуникатив восита сифатида талқин этилиши муҳокама қилинган ва хулосалар билдирилган.

Дарҳақиқат, сўзларнинг ўзаро оҳанглашуви, таҳлилга тортилган юлдуз, ой, осмону замин, тоғ, булут анъанавий образлари, уларнинг оқ-қора, қизил-яшил рангларда сўзлар асносида мусикий уйғунлашувини кузатиш нақадар ўткир зеҳн талаб этади.

¹Schmidt H. Wortmusik, Schriftanz, Textbilder. Intermediale Sprachkonzeptionen in der russischen Poesie des 20. Jahrhunderts.<http://www.ruhr-unibochum.de/lirsk/sphaeren/index.htm>.

² кўрсатилган манба, б-80

³ Шу манба, б-347

Веналик немис тадқиқотчиси Лукас Юлиус Дорфбауер⁴ илмий асарида шоир яшаб ижод қилган давр сиёсати ва унга бўлган муносабати, унда талқин этган **Худо, Масих, Одам Ато, само, фаришта, жаннат, дўзах** каби анъанавий образларнинг қўлланилиши, уларнинг турли сатрларда турлича қиёфа акс эттиргани ҳақида муҳокама қилади.⁵ Жумладан, фариштанинг *sed licet nos aut angelus de caelo evangelizet*. (яъни, самодан фаришта хушхабари билан келди. Бунда ҳаёт гўзаллашиб бориши ҳақида хабар) Ва ёки *spiritu sancto misso de caelo* (яъни муқаддас рух самога олиб кетар). *Haec locutus est Iesus et sublevatis oculis in caelum dixit* (яъни Исо бу сўзларни айтдию, кўзларини самога қадади)

Caelestis ("samoviy") сифати, асосан, осмонга тегишли деб ўйлайдиган ҳар қандай нарса билан боғланиши мумкин: масалан, Lucretius caelestis ignis, осмондан келадиган олов деб ҳисобланган чакмоқни ва Аетна шоирининг тахаллусини англатади, caelestibus astris, яъни осмондаги юлдуз ҳақида мадҳия ёзилган. Рим шоири самовий худолар маъносида саелестес субстантив сифатларидан фойдаланганлиги ҳақидаги энг қадимги далил Энниуснинг одамни илоҳийлаштириш мавзусига қизиқарли тарзда бағишланган мадҳиясида топиш мумкин.⁶ Лотин шоири Клаудианс ўз шеърларида илоҳиётга оид сўзларни жуда кўп қўллаган. Буни тадқиқотчи шоирнинг ўзига хос мукамал диний билимлари ҳосиласи сифатида таъриф берган.

Немисзабон шоирлар Г. Айхъ, М.Л. Кашниц ва Н. Захс ижодини ўрганган тадқиқотчи Анна Магдалена Феннер⁷ илмий ишида **она, ота, табиат, фарзанд, ватан, “Мен”** анъанавий образларига алоҳида урғу беради. Немис диёрининг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги кўриниши адабиётга, хусусан шеърлятига ҳам ўз таъсирини ўтказганини исбот этган Феннер маълум ва машҳур бўлган ҳар уччала шоирларда ўхшаш талқинлар, яъни ўз замонидаги урушдан сўнгги сиёсий жараёнлару, азият кўрган халқнинг жабридан таъсирланиб она туйғуси, оталар алами, табиат қайғуси, ватаннинг совуқ кўрки, фарзанд дарди ва “Мен”нинг шаклланиш ҳисси тасвирланган шеърлятни таҳлил этади. Тадқиқотчи шу боис шеърларда тасвирланган ҳиссий ҳолатларни иложи борица аниқ номлашга ҳаракат қилишини баён қилади, бунда “мотам” ва “ғам” атамалари орасидаги бадий ва семантик жиҳатлар яқин. Тадқиқотчи бундан ташқари таҳлил давомида ҳис-туйғуларни ўрганишдаги жараёнларни ҳам батафсил тасдиқлайди, улар қайғу маъносида, яъни кўпроқ мотам жараёни сифатида тушунилади - турли хил ҳиссий ҳолатларнинг биргаликда яшаши билан тавсифланади⁸: фарзандини дунёга келтиришда қийналган она, фарзанди учун қайғуриб оламдан ўтган она, уруш йўлларида кўз тикиб турган она тасвирлари; уруш сабаб уйғона олмаган табиат, яланғоч қолган дарахтлар, гул кўрмаган кўчалар; уруш “Мен”нинг ақли етмаган қонунлар, “мен”нинг руҳан ва жисмонан азобланиши, “мен”нинг тириклигига амин бўлиш туйғулари талқини алоҳида келтириб ўтилади. Шундан келиб чиққан ҳолда, тадқиқот асосида турган образлар билан боғлиқ ғам ва қайғу ҳақидаги аниқ мантикий тушунчани таснифлаш учун адабий қонуниятлар асосида

⁴ Dorfbauer L. J. “Das Wunderbare in den politischen Gedichten Claudians”.dissertation dr.phil.Wien,2009. s 278

⁵ кўрсатилган манба, б-44

⁶ кўрсатилган манба, б-153

⁷ Fenner A.M. Trauer in der deutschen Nachkriegslyrik zur Emotionsgestaltung bei Günter Eich, Marie Luise Kaschnitz und Nelly Sachs: Diss.dr.phil. Göttingen 2015

⁸ Кўрсатилган манба, б-54

диққатни қаратиш ва шу тариқа ўз-ўзидан шеърнинг қаерда ва қачон яратилганлигини аниқ ажратишга хизмат қилади.

Бу илмий ишда ҳис-туйғу ва кайфият нимани англатишини, қандай турли жиҳатлар ҳиссий тажрибани ташкил этишини ва қайғунинг ўзига хос туйғусини қандай концепциялаш кераклиги аниқланади. Диссертацияни кузатар эканмиз, бевосита психофизик ҳодисаларнинг лингвистик тарзда қандай ифодаланиши, улар адабий матнларда қандай намоён бўлиши ва бадий ифодасининг муҳокамасидан анча маълумот ола олдик.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам жаҳон адабиётшунослиги каби уларда образлар, шунингдек, анъанавий образларга ҳам эътибор қаратилган. Масалан, **Тозагул Матёкубованинг “Огаҳий шеъриятида анъанавий образлар талқини”** номли илмий асари анъанавий образларнинг оғзакидан ёзма шаклга ўтиши, айрим мифологик ва диний-тарихий образларнинг Огаҳий поэтик талқинидаги маъно-моҳияти тадқиқига бағишланган.⁹ Огаҳий ижодидаги анъанавий образларнинг барчасини бир иш доирасида тадқиқ этиш имкондан холи бўлганлиги туфайли ушбу изланишларда образларнинг оғзаки шаклдан ёзма шаклга силжиши, баъзи мифологик ва диний-тарихий образларнинг Огаҳий поэтик талқинидаги маъно-моҳияти таҳлил этилган.

Огаҳий ижодида фаол қўлланилган мифологик образлардан бири **Хизрдир**. Тадқиқотчи мавзуси доираси адабиётшуносликда бу образнинг келиб чиқиши хусусида турли хил фикрларни кузатган. Жумладан, Е.Э.Бертельс Хизр образини қадимги ўсимликлар олами билан алоқадор худоларга боғласа, И.Саримсоқов зардуштийлик дини эътиқодларига бориб тақалишини айтади. Е.Э.Бертельс, А.Климович, М.Пиотровский ҳам Хизр образининг яшиллик билан алоқадор эканини таъкидлайдилар. Мазкур фикрни И.Ҳаққулов ҳам тасдиқлайди. Озарбайжон олими М.Сейидов, ёш тадқиқотчи Т.Хўжаевнинг ишларида ҳам Хизр образининг генезиси зардуштийлик эътиқодлари (оловнинг покловчилик хусусияти - Т.М.) туркий халқлар оғзаки ижоди билан боғлаб талқин қилинади.¹⁰

Бундан ташқари **Пари** образи ҳам халқнинг қадимий тасаввурлари билан боғлиқ бўлиб, унинг пайдо бўлиши, ўзбек шеъриятига кириб келиши, маъно қирраларининг ривожланиши бевосита халқ мифологиясига бориб тақалади. Шеъриятда пари идеал гўзаллик рамзи, хуснда ягоналик тимсоли сифатида талқин қилинади. Шу боис ҳам маъшуканинг бутун хатти-ҳаракатлари пари билан боғлиқ тарзда акс этирилади. Огаҳий ижодида пари образи кўп маротаба қўлланилиб, у орқали инсоний гўзаллик, хулқ-атвор ва одамийлик улуғланади.

Мумтоз шеъриятимизда, хусусан Огаҳий ижодида сув қизи, **сув париси** образлари ҳам учрайди. Унда маъшуканинг яхшилик ва гўзаллиги рутба-даражаси сув парисига тенглаштирилади. Диссертацияда бу каби пари ҳақидаги ишонч-эътиқодлар, афсона ва ривоятлар билан боғлиқ Огаҳий шеърлари кенг ёритилиб, зарур ўринларда мумтоз шоирларимиз асарлари билан қиёсан таҳлил қилинган.

⁹ Матёкубова Т. “Огаҳий шеъриятида анъанавий образлар талқини”: Автореф. фил. Фанл.номз., Тошкент, 2001. 27 б

¹⁰ Кўрсатилган манба, б-11

Бундан ташқари **дев, аждар, ит** каби образларнинг халк оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги ўрни, асосий сифатлари, мумтоз шеърятда қўлланилиши, хусусан Огахий ижодида намоён бўлиши, шоирнинг ундан кўзлаган мақсади, поэтик маҳоратига эътибор қаратилади.¹¹ Бу фикрлар тасдиғини халк оғзаки ижоди намуналарида кузатиш мумкин.

Огахий мумтоз адабиётимиз тасаввуфий мантиғига хос анъананинг ижодий давомчиси саналиб, унинг лирик шеърятда садокат, сабру қаноат, ҳалоллик, иймон, эътикод, ирода, шукр, хокисорлик сингари туйғулар ифодаланган. Бундай сифат ва хусусиятларни акс эттиришда шоир мифологик, диний-тарихий образлардан моҳирона фойдаланган. У Шарқ адабиётдаги бадий санъатлардан ҳам ижодий фойдаланиб, поэтик воситалар имкониятларини кенгайтирди ва уларни янада бойитди.

Ушбу илмий ишда нафақат мифологик образлар, шулар баҳонасида шоир ижодида энг кўп қўлланилган ташбех, талмех, муболага, истиора ва бошқа кўплаб санъатларнинг шоир лирикасида қўлланилиши ва уларнинг вазифалари хусусидаги мулоҳазалар қилинган.

Фикримизча, қушлар билан боғлиқ мотивлар, тасвирлар, рамзлар, мифологиялар тизими инсоннинг қушларни бевосита идрок этиши, уларнинг ташқи белгилари ва биологик хусусиятларини кузатиш асосида шаклланган. Қушларнинг само билан ҳамоҳанг муносабати, ғайритабiiй қанот қоқишлари каби хусусиятлари ҳақидаги мифологик ғоялар барчани бирдек хайратда солса-да, шеърятда турлича шаклланиши билан фарқланади.

Тадқиқотчи С. Шомуродованинг илмий ишидаги мумтоз адабиётимизда мавжуд бўлган анъанавий образларга ошиқ, маъшуқа, рақиб, шу билан бирга, соқий, май, дайр сингари мажозий тимсолларни киритишимиз мумкин. Бу образлар орасида маъшуқа тимсоли характерлидир. Шу тимсол орқали муаллифнинг дунёқараши, бадий-эстетик олами ва ижодий маҳорати намоён бўлади. “Мумтоз адабиётда маъшуқа... юзлари гоҳ тўлин ой, гоҳ гул бўлиб атрофга яхшиликлар улашса, бўйи ё шамшод, ё сарвни доғда қолдиради. Оғзи баъзан жуда кичик бўлса, баъзан умуман йўқ бўлиб ошиқ сўроқларига жавоб бермайди”.¹² Мазкур анъанавий образлар тадқиқотимиз объекти бўлган замонавий девонларда ҳам учраб туради. Тадқиқотда замонавий девонлар муаллифларининг мумтоз адабиётда анъанавий бўлган образларни яратишдаги маҳорати қиёсий ўрганилган. Булбул ва гул образи азалдан ошиқ ва маъшукнинг рамзини билдиради. Алишер Навоийда:

Истамши булбул вафо гулдин, магарким жоладин

Бағри қотмиши гунчанинг баским эрур хандон анга

Эркин Воҳидовда:

Тун билан йиғлабди булбул гунча ҳажри доғида,

Кўз ёши шабнам бўлиб қолмиши унинг япроғида.

Ушбу байтларда булбул (ошиқ)нинг кўз ёш тўкиши тасвирланса, бошқа шоирларда бу образнинг оҳанг яратиш, куйлаш хусусиятига урғу берилади:

Исмоил Маҳмудда:

¹¹ Кўрсатилган манба, б-13

¹² Шомуродова С. XX аср ўзбек адабиётда девончилик анъанаси: Мавзу, таркиб, вазн ва бадий санъатлар. Филол. фан. д-ри дисс. автореф. - С.-2022

*Сайрагил, дил, мисли булбул, билки, фурсат яхишдур,
Сайрамоқ айёми, кўнгил, билки журъат яхишдур.*

Шоира Шамсда:

Гул эсам, булбул каби келгаймисан?

Қалбима оҳанг каби тўлгаймисан?

Ушбу анъанавий образлардан ташқари, қош, соч, сабо, шаббода, эл, халойиқ каби образлар диссертацияда қиёсий ўрганилган.

Девонлар замон нуқтаи назаридан ҳозирги вақтда яратилар экан, ўз-ўзидан бу девон таркибидаги шеърларда ижтимоий давр руҳи сезилиб туради. Мумтоз адабиётда ғунча образи маъшуқанинг лаби, оғзи, юзи, айрим ҳолатларда у билан гўзалликда баҳсга киришган рақибма маъносида келади. Замоनावий девонларда эса ғунчага ҳам янгича маъно юкланади, у ошиқ, севги тимсолида тасвирланади. Э.Воҳидов “Ғунча” номли ғазалида ғунчага мурожаат қиларкан, ошиқ ҳолати билан параллел тарзда ғунчанинг ҳам ҳолати тасвирланади:

Бўлдингми мен каби ё бир бевафога ошиқ,

Айт, севганингни сенга парвоси йўқми унча?

Дилором Эргашева девонида ҳам ғунча ошиқ:

Мушт тугар гулшанда ҳар гул ғунча,

юз Очса гуллар шоҳи мен муштоққа.

Эркин Воҳидов девонларида *сурма, гилос, узум, тароқ* каби предметлар образ даражасига олиб чиқилади. Мазкур образлар, одатан, маъшуқа гўзаллигини тасвирловчи воситалар сифатида қўлланган бўлса, шоир ғазалларида улар ҳам ёрга ошиқ изҳори ҳолатида куйланади. Бундан ташқари, ишда анъанавий образларнинг янгича моҳият касб этгани, қорачиғ куйган қуёшга, кўз эса мовий осмонга ўхшатилиши (*Қорачиғ куйган қуёш-у, Мовий осмондир кўзинг (Э.Воҳидов)*), нафақат шакли, балки ўсма қўйилган қошнинг рангини-да меҳробга ўхшатиб, қош ва меҳроб образларига янгича ёндашганлиги (*Қоши ҳам ўсмадан зангор, Дема зангор, эрур зангбор, Нечукким, қон тўкиб хунхор Қиличлар бўйла занглайдир(Э.Воҳидов)*), гилос ва узум азалдан маъшуқанинг лабига қиёсланса-да, бундан лирик қахрамоннинг рашкни туйиши муаллифнинг янгилик яратиш маҳоратидан дарак эканлиги мисоллар орқали қайд этилган.

Тадқиқотда ўзбек мумтоз адабиётида куйланган ошиқ-маъшуқлар тасвири, муҳаббат куйларида талқин этилган образлар кейинги давр адабиётида ҳам кўзга ташланади, яъни тасвирлар гўёки давом этаётганидек қайта жонланади ва яна қайта ўзига жалб этаверади.

Жаҳон адабиётшунослигини кузатган ҳолда, анъанавий образларнинг турли маданият, турлича қараш ва ўхшатишларнинг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Немисзабон тадқиқотчилар Хенрике Шмидтда ёлғизликда дардингни эшитгувчи юлдуз, ой, қувват улашгувчи қадимий дарахт, ўз бағрига чорловчи виқорли тоғлар, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб бергувчи инжиқ булут, орзуга айланган осмон, меҳрга тўла замин сеҳрли сўзлар, куйлар оҳангида жаранглаётгани каби тушунилса, Л. Юлиусда Илоҳиёт билан уйғунлашган Худо, само, фаришта, жаннат, дўзах каби анъанавий образлар мажмуи, А. Феннерда эса “қайғуга ботган” табиат, она, ота, ватан, фарзандлар ноласи, ҳис-туйғулари акс этган.

Мифологик образлар Хизр, Пари, дев, аждар каби ўзбек мумтоз адабиётида кўлланган образлар, жадид шеъриятидаги рақиб-дўст, яъни мумтоз адабиётда куйланган ёр-ағёр образларини, ҳеч қачон таслим бўлмайдиган ва турли шакл-шамойилга эга ишқ, ошиқ-маъшук образлари, айниқса шоирлар кайфиятига, ҳолатига таъсир қилгувчи табиатнинг инжиқликлари ва ёки гўзалликлари, йил фаслларининг рамзий талқинлари, мумтоз адабиётимиздан таъсир олиб, беихтиёр куйлашга мажбур этган гул, булбул, ғунча, қаро қош, кўзлар тасвирининг таҳлилига оид илмий асарлар ўргандик.

REFERENCES

1. Dorfbauer L. J. “Das Wunderbare in den politischen Gedichten Claudians”. dissertation dr.phil.Wien,2009. s 278
2. Fenner A.M. Trauer in der deutschen Nachkriegslyrik zur Emotionsgestaltung bei Günter Eich, Marie Luise Kaschnitz und Nelly Sachs: Diss.dr.phil. Göttingen 2015
3. Schmidt H. Wortmusik, Schrifttanz, Textbilder. Intermediale Sprachkonzeptionen in der russischen Poesie des 20. Jahrhunderts.
<http://www.ruhr-nibochum.de/lirsk/sphaeren/index.htm>.
4. Матёқубова Т. “Огаҳий шеъриятида анъанавий образлар талқини”: Автореф. фил. Фанл.номз., Тошкент, 2001. 27 б
5. Шомуродова С. XX аср ўзбек адабиётида девончилик анъанаси: Мавзу, таркиб, вазн ва бадий санъатлар.Филол.фан. д-ри дисс. автореф.- С.-2022